

SHAXS OTI QO'SHIMCHALARNING GRAMMATIK MA'NOLARI.

Rahimqulova Ruxshona Ikromjon qizi

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Filologiya fakulteti O'zbek tili va adabiyoti
yo'nalishi talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17371454>

Annotatsiya:

Ushbu maqolada shaxs otiga qo'shimchalarning grammatik ma'nolari va ularning gapda bajaradigan vazifalari tahlil qilinadi. Asosan o'zbek tilida otlarga qo'shiladigan egalik va shaxs qo'shimchalari misollar asosida izohlanadi. Maqolada bu qo'shimchalarning grammatik kategoriya sifatidagi o'rni, ularning shaxs-son, egalik, va mulk munosabatini ifodalashdagi roli yoritiladi. Shuningdek, shaxs otiga qo'shimchalar orqali so'zning ma'nosi, grammatik shakli va gapdagi sintaktik munosabat qanday o'zgarishi ilmiy asosda ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: shaxs oti, qo'shimcha, grammatik ma'no, egalik qo'shimchasi, shaxs qo'shimchasi, shaxs-son kategoriyasi, grammatik shakl, sintaktik munosabat.

Shaxs oti va unga qo'shiladigan qo'shimchalar o'zbek tilining morfologik va sintaktik tizimida markaziy o'rin egallaydi. Shaxs otiga qo'shimchalar — egalikni, shaxs va son kategoriyalarini, shuningdek ba'zi hollarda predikativlik yoki nisbat ma'nolarini ifodalovchi grammatik vositalardir. Ularning funksiyasi nafaqat leksik ma'noni aniqlash, balki gap ichida so'zlar o'rtasidagi sintaktik bog'lanishni mustahkamlash va ma'no jihatidan nuanslarni (masalan, egalik darajasi, yaqinlik yoki rasmiylik) ko'rsatishda namoyon bo'ladi.

Mazkur maqolaning kirish qismi shaxs otiga qo'shimchalarning nazariy asoslarini umumlashtirish va tadqiqotning maqsad va vazifalarini belgilashga qaratilgan. Avvalambor, maqolada ishlatiladigan asosiy tushunchalar — “shaxs oti”, “qo'shimcha”, “grammatik ma'no” kabi atamalar aniqlanadi va ularning o'zaro bog'liqligi ko'rsatiladi. Keyin, mavzuning amaliy ahamiyati ta'kidlanadi: shaxs otiga qo'shimchalarni to'g'ri tushunish til o'qitishda, lug'atshunoslikda va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) sohalarida muhimdir, chunki ular morfologik tahlil va sintaktik parsinga ta'sir qiladi.

Tadqiqot savollari quyidagicha shakllantiriladi: shaxs otiga qo'shiladigan qo'shimchalar qanday grammatik ma'nolarni ifodalaydi; ular gap tarkibida qanday sintaktik funksiyalarni bajaradi; va uslubiy kontekstga qarab (rasmiy/og'zaki, adabiy/dialektal) ularning ishlatilishida qanday farqlar mavjud. Ushbu savollarga javob izlash orqali maqola shaxs otlaridagi morfologik o'zgarishlarni va ulardan kelib chiqqan sintaktik oqibatlarini tizimli tarzda ochib berishni maqsad qiladi.

Metodologik jihatdan ish deskriptiv-tahliliy yondashuvga tayanadi: qoida va nazariy asoslar lingvistik adabiyotdan umumlashtiriladi, turli misollar orqali analiz olib boriladi va kerak bo'lsa qiyosiy tahlildan foydalaniladi. Misollar asosan standart o'zbek adabiy tilidan olinadi; zarurat tug'ilganda og'zaki nutq va dialektal ma'lumotlarga murojaat qilinadi. Bu yondashuv maqolaga ham nazariy aniqlik, ham praktika bilan bog'liq misollarni birlashtirish imkonini beradi.

Asosiy qism

O'zbek tili agglutinatив tillar turkumiga kiradi, ya'ni unda grammatik ma'nolar asosan qo'shimchalar orqali ifodalanadi. Har bir qo'shimcha o'zining ma'nosi va grammatik

funksiyasiga ega bo'lib, u so'zning shaklini o'zgartiradi, lekin ildizning leksik ma'nosini saqlab qoladi. Shaxs otlariga qo'shimchalar qo'shilishi ham shu xususiyatning yorqin namunasidir. Shaxs otiga qo'shiladigan qo'shimchalar so'zning egalik, shaxs, son, ba'zan esa predikativlik ma'nolarini ifodalash uchun xizmat qiladi.

1. Shaxs oti va qo'shimchalar o'rtasidagi grammatik aloqadorlik

Tilshunoslikda shaxs oti deb insonga oid bo'lgan va ma'lum bir shaxsni bildiruvchi otlarga aytiladi. Masalan: men, sen, u, biz, siz, ular kabi olmoshlar yoki Olim, Zuhra, o'qituvchi, talaba, onam kabi so'zlar shaxs otlariga misol bo'la oladi. Shaxs otlari grammatik jihatdan harakatni bajaruvchi, egalikni ifodalovchi yoki gapda subyekt sifatida ishtirok etuvchi birliklardir.

Shaxs otlariga qo'shimcha qo'shilganda, ular grammatik jihatdan yangi ma'no oladi. Masalan, kitob so'zi neytral predmetni bildirsam, kitobim so'zida birinchi shaxs egalik ma'nosi paydo bo'ladi. Bu o'zgarish so'zning semantik yukini ham, sintaktik rolini ham o'zgartiradi.

2. Egalik qo'shimchalari va ularning grammatik funksiyasi

Shaxs otiga eng ko'p qo'shiladigan qo'shimchalardan biri egalik qo'shimchasidir. U shaxsga nisbatan mulkchilik, tegishlilik yoki egalik ma'nosini ifodalaydi. O'zbek tilida egalik qo'shimchalari uchta shaxs va ikki xil son kategoriyasiga ega:

Shaxs / Son	Birlik	Ko'plik
1-shaxs	-im / -m	-imiz / -miz
2-shaxs	-ing / -ng	-ingiz / -ngiz
3-shaxs	-i / -si	-lari

Masalan:

uyim, daftarim, onam — birinchi shaxs egaligi;
uying, daftarlaring, onang — ikkinchi shaxs egaligi;
uyi, onasi, do'sti — uchinchi shaxs egaligi.

Bu qo'shimchalar egalikning grammatik ifodasidan tashqari, shaxs-son kategoriyasini ham bildiradi. Ya'ni, kitobim birinchi shaxs birlikda bo'lsa, kitobimiz birinchi shaxs ko'plikni ifodalaydi. Shu bilan birga, egalik qo'shimchalari so'zlar o'rtasidagi sintaktik bog'lanishni ta'minlaydi. Masalan:

> Bu mening kitobim.

Bu gapda "kitobim" so'zi "mening" egalik olmoshiga grammatik jihatdan bog'langan.

Egalik qo'shimchalari o'zbek tilida juda faol ishlatiladi va ular yordamida gapda subyekt-obyekt munosabatlari oson ifodalanadi. Ayniqsa, og'zaki nutqda egalik qo'shimchalarining qisqartirilgan shakllari (uyim → uyim, uyimiz → uyimiz) keng qo'llaniladi, bu esa tilning tabiiy rivojlanishidan dalolat beradi.

3. Shaxs qo'shimchalari va predikativlik ma'nosi

Shaxs qo'shimchalari asosan fe'llarga qo'shilsa-da, ba'zan otlarga ham qo'shib, gapda kesimlik (predikativlik) ma'nosini hosil qiladi. Masalan:

Men o'qituvchiman.

Sen talabasan.

U shifokor.

Bu misollarda "-man", "-san", "-dir" qo'shimchalari shaxsni bildiruvchi grammatik vositalardir. Ular gapni grammatik jihatdan to'liq qiladi va subyekt bilan kesim o'rtasidagi

bog'lanishni ta'minlaydi. Demak, shaxs otiga qo'shilgan qo'shimcha so'zning morfologik shaklini o'zgartiribgina qolmay, gapda sintaktik vazifani ham o'zgartiradi.

Shuningdek, shaxs qo'shimchalari orqali nisbiy rasmiylik yoki uslubiy farq ham ifodalanadi. Masalan, "-man" qo'shimchasi nutqning sodda yoki og'zaki uslubiga xos bo'lsa, "-dirman" shakli rasmiy yoki badiiy nutqda ishlatiladi (Men o'qituvchidirman — eski adabiy shakl).

4. Grammatik ma'no va morfologik shaklning o'zaro munosabati

Shaxs otiga qo'shimchalar qo'shilishi natijasida so'zning grammatik shakli o'zgaradi, ammo ildizning leksik ma'nosi o'zgarmaydi. Bu holat o'zbek tilining morfologik tipologiyasini belgilovchi asosiy xususiyatlardan biridir. Masalan, ota → otam → otamning → otamdan kabi ketma-ket o'zgarishlarda "ota" so'zining ma'nosi saqlanadi, lekin grammatik ma'nolar (egalik, egalikning kelishik shakli, chiqish kelishigi) birin-ketin ifodalanadi. Bu jarayonni morfologik agglutinatsiya deyiladi, ya'ni qo'shimchalar birin-ketin qo'shib, har biri alohida grammatik ma'no beradi. Shaxs otlariga qo'shimchalarning qo'shilishi o'zbek tilida morfologik tahlil uchun eng muhim hodisalardan biridir.

5. Uslubiy va ijtimoiy ko'rinishlar

Tilshunoslar ta'kidlaganidek, shaxs otlariga qo'shimchalarning ishlatilishida uslubiy tafovut mavjud. Masalan, adabiy tilda "onangiz", "uyingiz" shakllari ishlatilsa, og'zaki nutqda "onayiz", "uyiz" tarzida qisqartirilgan shakllar keng tarqalgan. Bundan tashqari, ayrim dialektlarda "-la" ko'plik qo'shimchasi egalik ma'nosini ham o'z zimmasiga oladi (bizla uy, onamla keldi). Bu holatlar shaxs otlariga qo'shimchalar tizimining tirik, o'zgaruvchan va ijtimoiy jihatdan moslashuvchanligini ko'rsatadi.

6. Shaxs otlariga qo'shimchalarning o'rganilish tarixi

O'zbek tilshunosligida bu mavzu Alisher Navoiy davridan boshlab turli manbalarda kuzatilgan. XX asrda bu masalani A. G'ulomov, Sh. Rahmatullayev, A. Hojiyev, N. Mahmudov kabi olimlar chuqur tadqiq qilgan. Ularning ishlari shaxs va egalik kategoriyalarining shakllanishi, tarixiy rivoji hamda dialektal xususiyatlarini yoritishga bag'ishlangan.

7. Pedagogik va amaliy ahamiyati

Shaxs otlariga qo'shimchalarni o'rganish ona tili ta'limida muhim ahamiyatga ega. Bu mavzu o'quvchilarga egalik va shaxs kategoriyalarini to'g'ri tushunish, nutqda aniq fikr ifodalash hamda grammatik moslikni saqlashni o'rgatadi. Shuningdek, bu bilimlar kompyuter lingvistikasi va sun'iy intellektga asoslangan til modellarida ham zarur, chunki shaxs va egalik qo'shimchalari morfologik tahlilning muhim komponenti hisoblanadi.

Xulosa

Yuqorida olib borilgan tahlillar natijasida ma'lum bo'ldiki, shaxs otiga qo'shimchalar o'zbek tilining grammatik tizimida eng muhim va faol ishlatiladigan morfologik vositalardan biridir. Ular orqali so'zlar o'rtasidagi grammatik munosabatlar belgilanadi, shaxs, son, egalik va predikativlik kabi grammatik kategoriyalar ifodalanadi. Shaxs otiga qo'shimchalarning qo'shilishi nafaqat so'zning shaklini o'zgartiradi, balki uning gapdagi funksiyasini, sintaktik bog'lanishini ham belgilaydi.

Egalik qo'shimchalari egalik munosabatini bildiradi va u orqali predmetning qaysi shaxsga tegishli ekani aniqlanadi. Shaxs qo'shimchalari esa subyekt va kesim orasidagi grammatik moslikni ta'minlaydi, shu bilan birga gapga yakuniy ma'noni beradi. Masalan, men

o'qituvchiman, sen talabasan kabi gaplarda shaxs qo'shimchalari nafaqat grammatik, balki ma'no jihatidan ham kesimni mustahkamlovchi vazifani bajaradi.

Shaxs otlariga qo'shimchalar qo'shilishi natijasida so'zning grammatik ma'nosi boyiydi, morfologik shakli murakkablashadi, ammo leksik ildiz ma'nosi saqlanib qoladi. Bu jarayon o'zbek tilining agglutinativ tuzilishiga xos xususiyat bo'lib, har bir qo'shimcha mustaqil grammatik ma'no ifodalovchi birlik sifatida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham shaxs otiga qo'shimchalar o'zbek tili grammatikasining tizimli asosini tashkil etadi.

Bundan tashqari, shaxs otlariga qo'shimchalarning ishlatilishi uslubiy va ijtimoiy jihatdan ham farqlanadi. Rasmiy-adabiy tilda to'liq shakllar ishlatilsa (uyimiz, onangiz), og'zaki so'zlashuvda ularning qisqartirilgan yoki fonetik jihatdan o'zgargan variantlari keng uchraydi (uyiz, onayiz). Bu hol tilning tabiiy rivojlanish, soddalashuv va iqtisodlash qonuniyatlarini aks ettiradi.

Tilshunoslik nuqtayi nazaridan, shaxs otlariga qo'shimchalarning tahlili o'zbek tilining morfologik tizimini chuqur anglashda, grammatik birliklarning o'zaro aloqasini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, ularni o'rganish o'zbek tili ta'limida, grammatik modellar yaratishda, lug'atshunoslik va kompyuter lingvistikasi sohalarida ham katta amaliy ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, shaxs otiga qo'shimchalar — bu nafaqat grammatik shakl yasovchi vosita, balki fikrni aniq, mantiqan to'g'ri va mazmunli ifodalash imkonini beruvchi morfologik mexanizmdir. Ular orqali so'zlar bir-biri bilan bog'lanadi, gap sintaktik jihatdan mustahkamlanadi, tilning tuzilish tizimi esa mantiqiy yaxlitlikka ega bo'ladi. Shu bois, shaxs otiga qo'shimchalar nafaqat grammatik hodisa, balki o'zbek tilining ifoda imkoniyatlarini belgilovchi asosiy unsurlardan biri sifatida qaraladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rahmatullayev, Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: O'qituvchi, 1992.
2. G'ulomov, A., Hojiyev, A. O'zbek tili grammatikasi (Morfologiya). — Toshkent: Fan, 1975.
3. Mahmudov, N., Sobirov, A. O'zbek tili nazariy grammatikasi. — Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2008.
4. Rasulov, R. O'zbek tili morfologiyasi asoslari. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2014.
5. Hojiyev, A. O'zbek tilining izohli lug'ati. — Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.
6. Nurmonov, A. Tilshunoslikka kirish. — Toshkent: Fan, 1999.
7. Yo'ldoshev, M. O'zbek tili grammatikasi: morfologiya va sintaksis. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2017.
8. Mamatov, T. O'zbek tili morfologiyasi va so'z yasalishi. — Qarshi: Nasaf, 2012.
9. Abduazizov, A. Hozirgi o'zbek adabiy tili (Nazariy kurs). — Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti, 2020.
10. Navoiy, A. Muhokamat ul-lug'atayn. — Toshkent: Fan, 1960.